

Stanisław Koziara

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
stanislaw.koziara@up.krakow.pl
ORCID: 0000-0003-0206-5994

Zwrot *wierząć przeciw ościeniowi* – od genezy do słownika

Nieczęsty to przypadek, gdy pojedyncza jednostka językowa staje się wielokrotnym obiektem zainteresowania nie tylko ze strony lingwistów, ale też reprezentantów innych, mniej lub bardziej pokrewnych dziedzin badawczych. Tak stało się w języku polskim ze spetryfikowanym zwrotem *wierząć przeciw ościeniowi*, przyciągającym uwagę zarówno w kontekście jego potencjalnej genezy biblijnej, składu leksykalnego, jak też miejsca w różnych obszarach stylowych polszczyzny. Niniejszy szkic – na prawach w znacznym stopniu kontynuacyjnych – wychodzi naprzeciw potrzebie po części zebrania i skonfrontowania owych uwag, po części zaś jednostkę tę czyni tyleż obiektem, ile pretekstem nieco odmiennego niż dotychczas postrzegania jej miejsca w zasobach konwencjonalnych jednostek języka polskiego. Pochodną tak zaprojektowanego opisu jest dwudzielny charakter prezentowanego opracowania – w partii pierwszej zmierzający do w miarę całościowego przybliżenia statusu owego zwrotu w polszczyźnie – tak biblijnej, jak i ogólnej, w drugiej zaś do przedstawienia jego syntezy leksykograficznej w postaci próbnego artykułu słownikowego, jako „zwiastuna” przyszłego, możliwie najbardziej wszechstronnego leksykonu biblizmów języka polskiego.

I

1. *Wierzgać przeciw ościeniowi* – stan opisu jednostki

Bodaj najwcześniejszym świadectwem uważniejszego zainteresowania tą jednostką językową jest pochodząca z początków ubiegłego stulecia glosa samego Aleksandra Brücknera, wyrażona na kanwie uwag do szesnastowiecznego, polskiego wydania dzieła rzymskiego komediopisarza Terencjusza *Colloquiorum formulae*, w której ów polihistor *de facto* odmawia zwrotowi *przeciwko ościeniowi wierzgać* miejsca w zasobach prowerbiów polszczyzny, jako kalce formy łacińskiej, zbytecznie rugującej w tej funkcji i znaczeniu swojskie połączenia wyrazowe w rodzaju: *z diabłem orzechy gryźć* czy też *przeciw wodzie pływać*¹. Polemiczne względem Brücknera stanowisko w kwestii pochodzenia i miejsca owego zwrotu w zasobach utrwalonych jednostek polszczyzny, do którego przyjdzie jeszcze w niniejszym szkicu powrócić, zajął Julian Krzyżanowski w osobnym artykule zaprezentowanym w klasycznym zbiorze esejów przysłowioznawczych *Mądrej głowie dość dwie słowie*². Ponowne zainteresowanie lingwistów tą jednostką językową objęło próby opisu stanu jej notacji leksykograficznych oraz wielorakich form akomodacji tekstowych w różnych odmianach stylowych języka polskiego³. Wreszcie wyraźne wiązanie genezy zwrotu z jego wzorcem i usytuowaniem w obrębie tekstu biblijnego (Dz 26, 14) wydatnie poszerzyło lingwistyczne obserwacje o dane na temat losów i form obecności owej jednostki w obszarze tak dawnych, jak i nowszych translacji Pisma Świętego na język polski⁴.

2. Wokół genezy zwrotu

Mimo dość powszechnych wskazań na biblijną proveniencję zwrotu *wierzgać przeciw ościeniowi* sprawa jego faktycznej genezy nie przedstawia się całkowicie jednoznacznie. Pewna wątpliwość w tym względzie rodzi się już na poziomie tekstu kanonicznego. Jak wiadomo, zwrot ten ściśle wiąże

¹ Por. A. Brückner, *Przyczynki do słownictwa polskiego*, Kraków 1903, s. 33–44.

² Por. J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurij przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. 2, Warszawa 1994, s. 41–45.

³ Por. S. Bąba, *Wierzgać przeciw ościeniowi*, „Język Polski” 1993, LXXIII, z. 4–5, s. 390–391.

⁴ Por. S. Koziara, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, wyd. 2, Łask 2009, s. 206–208, a także, J. Miodek, *Wierzgać przeciw ościeniowi*, [w:] tegoż, *Odpowiednie dać rzeczy słowo. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1987, s. 151–153.

się z opisem sceny nawrócenia św. Pawła (Szawła), którego w drodze do Damaszku sam Chrystus w głosie wołającym z nieba przestrzega przed daremnością walki z wyznawcami młodego Kościoła. Relacja o tym wydarzeniu znajduje trzykrotne poświadczenie w tekście Dziejów Apostolskich (Dz 9, 1–19; 22, 3–21; 26, 9–18), przy czym pierwsze z tych miejsc stanowi kronikarski zapis św. Łukasza, uchodzącego za autora tej części ksiąg nowotestamentowych, zaś dwa pozostałe to bezpośrednie przytoczenie mów samego św. Pawła, relacjonującego owo zdarzenie. Jednakże interesujący nas tu zwrot faktyczne potwierdzenie zyskał tylko w trzecim z tych opisów (Dz 26, 9–14), co w zasadzie pozwala uznać tę jednostkę za biblijne *hapaks legomenon*. W pierwszym bowiem opisie (Dz 9, 1–19), uważanym przez biblistów za dodany, zwrot ten pojawia się w sposób niekonsekwentny i zazwyczaj bywa pomijany w nowszych tłumaczeniach tej części Pisma Świętego na język polski. Drugie zaś ze wskazanych miejsc nowotestamentowych (Dz 22, 3–21) w ogóle nie umieszcza kanonicznego wzorca omawianego zwrotu przysłowiowego.

Dalsza komplikacja odnośnie do faktycznego rodowodu konstrukcji *wierzgać przeciw ościeniowi* bierze się z faktu, iż w dość powszechnej – tak biblistycznej, jak i filologicznej opinii – konstrukcja ta zdradza wszelkie podobieństwa do wcale okazałej grupy tych form językowych, które już na poziomie tekstu kanonicznego reprezentowały status jednostek konwencjonalnych, zazwyczaj o randze przysłów, sentencji czy też aforyzmów⁵. W konsekwencji tego, jako niemal pewne przyjąć należy założenie, że grecka forma *prós kéntra laktízein* (dosł. ‘przeciw kolcowi wierzgać’) na karty Dziejów Apostolskich trafiła jako w pełni obiegowa konstrukcja, szeroko rozpowszechniona w kulturze helleńskiej⁶. Jej starożytnie świadectwa literackie dają się bowiem odnaleźć co najmniej w dwóch starszych niż biblijne źródłach, tj. w dramacie *Bachantki* Eurypidesa oraz w dziele komediowym *Phormio*, autorstwa przywołanego już uprzednio Terencjusza⁷. Co zna-

⁵ Na bardzo liczne przykłady tego rodzaju helleńskich „zapożyczeń” tak w księgach staro-, jak nowotestamentowych wskazuje biblistyczno-filologiczna praca Michała Wojciechowskiego, *Wpływy greckie w Biblii*, Kraków 2012.

⁶ Por. m.in. C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, red. nauk. wydania polskiego K. Bardski, W. Chrostowski, przekł. Z. Kościuk, Warszawa 2000, s. 300.

⁷ W literaturze rosyjskojęzycznej napotkać można na interpretacje wskazujące na jeszcze szerszy krąg źródeł starożytnych, poświadczających obiegowy charakter owego zwrotu przysłowiowego (Ajschylos, Pindar). Obszerny komentarz na ten temat przynosi praca: A.B. Григорьев, *Русская библейская фразеология в контексте культуры*, Москва 2006, s. 144–153.

mienne, dodatkowe poświadczenia owej konstrukcji przynoszą także judaistyczne komentarze do ksiąg nowotestamentowych⁸.

Po tych koniecznych dla niniejszej części szkicu wywodach pora powrócić do stanowiska, jakie w rzeczonym eseju na temat genezy omawianego tu zwrotu zajął wybitny polski literaturoznawca i folklorysta, Julian Krzyżanowski. Odnosząc się polemicznie do sugestii Brücknera o bezpośrednim zapożyczeniu do polszczyzny owej konstrukcji z dzieł Terencjusza, paremiolog ten w tonie bezalternatywnym stwierdza: „[...] przysłowie: «Przeciwko ościeniowi wierzgać», wywodzi się nie z komedii Terencjusza, lecz z Dziejów Apostolskich, ze znanej szeroko opowieści o nawróceniu Szawła”⁹. Tymczasem w świetle powyżej przywołanych danych, wskazujących na obiegowy charakter omawianego zwrotu, żadne z tych stanowisk – tak Brücknera, jak też Krzyżanowskiego – nie ma podstaw do zamykania zwrotu *wierzgać przeciw ościeniowi* li tylko w granicach jednego źródła. Trudno w tym wypadku nie podzielić stanowiska historyka literatury, profesora Alberta Gorzkowskiego, który w kontekście omawianego tu biblizmu w najnowszej swej pracy konstatuje: „Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z jednym z setek, jeśli nie tysięcy *verba volucra* (tj. skrzydlatych słów – dopisek S.K.), które funkcjonowały powszechnie w starożytnej tradycji piśmienniczej, a pewnie i w mowie żywej”¹⁰.

Gwoli potwierdzenia i wzmocnienia tej opinii dodać przyjdzie, iż analogiczny status daje się przypisać całej kolekcji rodzimych konstrukcji językowych, pierwotnie wywodzących się z oralno-retorycznej tradycji wielu ksiąg natchnionych, a które w drodze literalnych przeniesień współtworzą pokaźne zasoby polskiego idiomatykonu o proweniencji biblijnej¹¹. Na krąg ten składają się zazwyczaj konstrukcje oparte na paralelicznej strukturze retorycznej figury chiazmu, jak też klasycznej hiperboli, w rodzaju: *Nie daj się zwyciężać złu, ale zło dobrem zwyciężaj* (Rz 12, 21), *Ostatni będą pierw-*

⁸ Por. *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* von H. L. Strack und P. Billerbeck, zweiter Band, München 1961, s. 769–770.

⁹ J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie...*, s. 43.

¹⁰ A. Gorzkowski, „Zbliżyć się, aby słuchać” (*Koh 4, 17*). *Studia – rewizje – glosy biblijne*, Kraków 2021, s. 291.

¹¹ Ten ciągle słabo na gruncie rodzimym rozpoznany filologicznie problem przybliżają opracowania: S. Koziara, *W stronę retoryki. W poszukiwaniu nowych dróg opisu dziedzictwa biblijnego w języku polskim*, „Roczniki Humanistyczne KUL. Językoznawstwo” 2018, LXVI, nr 6, s. 57–73, a także tegoż, *Dziedzictwo retoryczne we współczesnych zbiorach biblistów języka polskiego. Casus chiazmu*, [w:] *Dialog z Tradycją. Tom 8: Dziedzictwo antyczne i biblijne dziś*, red. M. Puda-Blokesz, M. Ryszka-Kurczab, Kraków 2020, s. 179–192. Spośród zaś licznych opracowań obcojęzycznych por. m.in. W.H. Kelber, *The Oral and the Written Gospel. The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition, Mark, Paul and Q*, Philadelphia 1983.

szymi, a pierwsi ostatnimi (Mt 20, 16), widzieć źdźbło w oku brata, a w swoim belki nie dostrzegać (Mt 7, 3; Łk 6, 41), precedzać komara a połykać wielbłąda (Mt 23, 24), zawiesić komuś kamień młyński u szyi (Mk 9, 42), Wiara góry przenosi (Mt 17, 19).

W tym kontekście jako naturalna rodzi się zatem potrzeba wprowadzenia do opisu leksykograficznego tego rodzaju konstrukcji językowych pewnej dystynkcji, oddzielającej płaszczyznę stricte źródłową od płaszczyzny upowszechnienia danej jednostki. Pierwsza z nich pozwala bowiem wskazać na prymarne źródło, w którym należy upatrywać genezy czy też motywacji danej jednostki, co jeszcze nie przesądza o jej pozycji jako jednostki obiegowej. O tym bowiem nierzadko rozstrzyga dopiero płaszczyzna druga, obejmująca te sfery i czynniki, które sprawiają, że określona forma językowa faktycznie zyskuje rangę utrwalonej w danym języku konstrukcji skrzydlatej, w tym wypadku biblizmu. I to właśnie taki, rzec by można „niebiblijny” w swej genezie, status reprezentuje omawiany tu zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi*¹².

3. Losy jednostki w polskich translacjach biblijnych

W świetle powyżej zaprezentowanych stanowisk odnośnie do genezy zwrotu *wierzgać przeciw ościeniowi* równie naturalne, ile konieczne w opisie tejże konstrukcji staje się wskazanie na jej miejsce i losy w obrębie rodzimych translacji biblijnych. Dane te godzi się jednak poprzedzić przywołaniem tych form, które składają się na rodzimą podstawę przekładową, tj. źródłowy tekst grecki (NTg)¹³, a także łaciński – *Wulgata* (Vlg), dla polskich tłumaczeń katolickich mający na długo *de facto* status równy kanonicznemu. W wypadku podstawy greckiej jest nią, przywołana już uprzednio, forma *prós kéntra laktídzein* (NTg: Dz 26, 14), która zyskała literalne odwzorowanie w łacińskiej konstrukcji *contra stimulum calcitrare* (Vlg: Dz 26, 14). Ten kształt składniowy i leksykalny zwrotu w zdecydowanej większości zdominował ich odpowiedniki w dawnych tłumaczeniach polskich. W katolickiej *Biblii Wujka* (BW) oraz protestanckiej *Biblii gdańskiej* (Bgd) jest nią forma *przeciw ościeniowi wierzgać* (BW: Dz 9, 5; 26, 14; Gd: Dz 9, 5), pojedynczo także w postaci nieznacznie wariantywnej *przeciwko ościeniowi*

¹² Por. na ten temat: S. Koziara, *O frazeologii biblijnej nie zawsze biblijnego pochodzenia*, [w:] *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną*, red. J. Liberek, Poznań 2004, s. 159–166.

¹³ Rozwiązanie użytych w opracowaniu skrótów znajduje się w jego części końcowej.

wierząć (Gd 26, 14)¹⁴. Szczególna pozycja oraz wielowiekowa obecność tak *Biblii Wujka*, jak też *Biblii gdańskiej* w polskiej przestrzeni językowo-religijnej w przemożny sposób wpłynęły na utrwalenie się w tym kształcie leksykalnym zwrotu w polszczyźnie nie tylko biblijnej, ale też ogólnej. W znacznej mierze jego kontynuację przynoszą tłumaczenia współczesne z *Biblią Tysiąclecia* (BT) oraz *Biblią warszawską* (Bwar) na czele, które to przekłady odpowiednio przejęły rolę tekstów podstawowych i liturgicznych po *Biblii Wujka* i *Biblii gdańskiej*. Pewnym elementem innowacyjnym jest jednak częściowe odchodzenie od postpozycyjnego (grecko-łacińskiego) szyku werbalnego członu zwrotu *przeciw/przeciwko ościeniowi wierząć* na rzecz bliższego duchowi polszczyzny schematu *wierząć przeciw ościeniowi* (np. BT: Dz 26, 14). Dla części translacji współczesnych, odwołujących się do założeń tłumaczenia dynamicznego czy też techniki parafrazy, modyfikacje utrwalonej postaci zwrotu mają nierzadko charakter o wiele bardziej radykalny, przynosząc propozycję podstawień w rodzaju: *wierząć przeciwko woli Bożej* (NPD: Dz 26, 14). Wobec silnej pozycji utrwalonej postaci zwrotu w translacjach o randze podstawowych tłumaczeń Biblii w języku (BW, Bgd, BT, Bwar), innowacje te wydają się jedynie poszerzać tekstowy paradygmat możliwych ekwiwalencji jednostki kanonicznej.

4. Stan i rodzaj notacji leksykograficznych jednostki

Po przybliżeniu genetycznych oraz tekstowych uwarunkowań biblizmu *wierząć przeciw ościeniowi* pora przejść do zarysowej prezentacji jego statusu leksykograficznego w języku polskim wraz z próbą określenia inwariantnej jednostki hasłowej, jej współczesnej wartości definicyjnej, a także stanu poświadczeń w zasobach leksykografii polskiej. Z uwagi na niezwykle liczny stan źródeł tak w zakresie leksykografii ogólnej, jak też specjalnej opis w tej części przyjdzie z konieczności ograniczyć do opracowań najbardziej reprezentatywnych dla losów omawianej tu jednostki językowej.

W najstarszych źródłach leksykograficznych zwrot ten najczęściej przywoływany jest jedynie w formie dokumentacji tekstowej (biblijnej) na potrzeby przytoczeń i objaśnień wchodzących w jego skład leksemów,

¹⁴ Nieco większym zróżnicowaniem w tłumaczeniu owych miejsc nowotestamentowych odznaczały się inne biblijne przekłady szesnastowieczne. Wariantywność objęła w tym wypadku po części schematy składniowo-fleksyjne, np. *wierząć przeciw ościeniowi* // *wierząć na oścień*, jak też typową dla tego okresu wymiennność form *osn* // *osień* // *ościen* // *oścień*.

zwłaszcza wyrazu *oścień* w znaczeniu ‘zaostrzony kij, drążek; bodziec używany do popędzania bydła’. Z tym typem poświadczeń zwrotu mamy zwykle do czynienia w słownikach polszczyzny ogólnej, przy czym w *większym stopniu* w leksykonach historycznych (Knap: 37; SLin: III:587) niż nowszych. Zmiennie kształtują się także losy zwrotu *wierzgać przeciw ościeniowi* w zasobach paremiologicznych i frazeologicznych polszczyzny. Najbogatszy pod tym względem jest stan opisu zawarty w *Nowej księdze przysłów polskich* (NKPP II:755), przy z kolei braku odnotowań jednostki w największym polskim zbiorze frazeologizmów, tj. w *Słowniku frazeologicznym* Stanisława Skorupki. Tyleż ciekawe, co zaskakujące mogą wydawać się na tym tle dane, będące rezultatem obserwacji najnowszych opracowań z dziedziny polskiej frazeografii, powstałych na początku bieżącego stulecia. Spośród 9 leksykonów opublikowanych w latach 2000–2006 aż 5 z nich odnotowuje biblizm *wierzgać przeciw ościeniowi* i, co równie ważne, owym poświadczeniom niemal bezwyjątkowo towarzyszy wskazanie na biblijny rodowód zwrotu¹⁵. Osobny udział w leksykograficznym rejestrze tejże jednostki przypada dotychczasowym, nielicznym próbom opracowań o typie słowników biblizmów języka polskiego, z których tylko opracowanie Jana Godynia *Mały słownik biblizmów języka polskiego* umieszcza zwrot w rzędzie pełnoprawnych jednostek hasłowych (MSBJP: 132).

Trudny natomiast do jednoznacznego wskazania jest czas pojawienia się w polszczyźnie przerośniętego znaczenia owej jednostki. Pośrednio można jednak przyjąć, że ma to miejsce nie później niż pod koniec XIX stulecia, skoro zwrot ten umieszcza Antoni Krasnowolski w swoim zbiorze *Przerośnięcie mowy potocznej*, wydanym u początków ubiegłego stulecia. Z tego też opracowania wywodzi się prymarna eksplikacja semantyczna biblizmu: ‘walczyć niepotrzebnie z siłą wyższą, której oprzeć się nie można’ (KPMP: 8-9), współcześnie zmierzająca bardziej w kierunku znaczenia ‘buntować się daremnie (SFWP: 521; 914)’. Godzi się przy tej okazji zauważyć, że w pierwszym z tych znaczeń, na co zwrócił już uwagę cytowany powyżej Brückner, zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi* w swej warstwie eksplikacyjnej oraz sposobie obrazowania tworzy w polszczyźnie o wiele szerszy krąg jednostek mniej lub bardziej synonimicznych, jak np. *Głową muru nie przebijesz, przeciw wodzie pływać, bóść się z widłami, kopać się z koniem*.

¹⁵ Por. G. Dziamska-Lenart, *Frazeologizmy biblijne w nowych słownikach frazeologicznych języka polskiego*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś III*, red. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka, Poznań 2007, s. 205–213.

Z punktu zaś widzenia schematu składniowo-leksykalnego formę biblizmu *wierzgać przeciw ościeniowi* traktować należy współcześnie w zasadzie jako leksykograficznie inwariantną. Jej postacię w rodzaju: *Trudno przeciw ościeniowi wierzgać*, *Przeciw kosturowi wierzgać próżno*, mające głównie poświadczenia w zbiorach paremiograficznych (Ad: 228; NKPP: II: 755), przyjdzie potraktować jedynie jako tekstowe realizacje formy inwariantnej.

Dodatkowym wskazaniem na rangę i status danej jednostki słownikowej jest jej obecność w internacjonalnie postrzeganym leksykonie form o wspólnej genezie bądź też semantyce. Taką pozycję posiada omawiana tu konstrukcja rodzima, której obecność w roli konwencjonalnej jednostki regularnie poświadczają m.in. zasoby biblizmów języka czeskiego (*Tvrdoť jest proti ostnu se zpěčovati* – Ouř: 144), rosyjskiego (*против рожна прать; лезть на рожон* – BCH: 317-318) oraz ukraińskiego (*проти рожна перти* – CBS: 264).

Wreszcie na koniec niniejszej części opisu zauważyć należy, że niemal od początku procesowi usamodzielnienia się zwrotu *wierzgać przeciw ościeniowi* w roli hasłowej wokabulary towarzyszy jej chronologiczna kwalifikacja stylistyczna, traktująca ową jednostkę jako przestarzałą, książkową, podniosłą czy wręcz archaiczną¹⁶. Status ten nie stanął jednak na przeszkodzie, aby jednostka ta znajdowała nadal poświadczenia nie tylko w zasobach polskich frazeologizmów pochodzenia biblijnego, ale też w szerszej postrzeganych rejestrach leksykografii rodzimej¹⁷.

5. Poświadczenia jednostki w zasobach współczesnej polszczyzny

Nie ulega wątpliwości, że omawiana jednostka językowa ma współcześnie wyraźnie ograniczony potencjał stylowy oraz zasięg użycia w polszczyźnie ogólnej. W dotychczasowych ocenach właściwości stylistycznych rodzimych frazeologizmów pochodzenia biblijnego zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi* zaliczany jest do zasobów literackich polszczyzny, wymagających od użytkowników języka wyższych kompetencji i znajomości ksiąg biblij-

¹⁶ Nie może więc dziwić fakt umieszczenia tego biblizmu w opracowanym przez Agnieszkę Pielę *Słowniku frazeologizmów z archaizmami. Pamiątki przeszłości*, Warszawa 2018, s. 151–152.

¹⁷ Na podstawie stanu poświadczeń leksykograficznych Wojciech Chlebda skłonny jest zaliczyć zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi* w obręb „małego kanonu leksykograficznego biblizmów polskich”, por. W. Chlebda, *Biblizmy jako skrzydlate jednostki polszczyzny*, [w:] tegoż, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole 2005, s. 219–221.

nych¹⁸. Ten typ użycia przynosi chociażby cytat z popularnej powieści Kornela Makuszyńskiego *Panna z mokrą głową*:

Widząc wreszcie czarnymi jak główki szpilek oczyma, że przeciwko zrzeszonej przemocy niczego nie zdoła, przestała wierzgać przeciw ościeniowi¹⁹.

Zasoby Narodowego Korpusu Języka Polskiego poświadczają zaledwie 19 użycie zwrotu, co ciekawe, ilustrowane zazwyczaj tekstami publicystycznymi, jak np.:

Czyta się tę poezję jak liryczny dziennik kogoś, kto wie i nie próbuje wierzgać przeciw ościeniowi [„Tygodnik Powszechny”, 14.26.1994]²⁰.

Dodatkowym czynnikiem wpływającym na ten wyraźnie recesywny status omawianej jednostki jest niewątpliwie obecność w jej składzie archaicznej formy *oścień*, użytej w zwrocie niemal na prawach ksenizmu.

6. Komentarz kulturowy

Przynależność zwrotu przysłowiowego *wierzgać przeciw ościeniowi* do zbiorów konwencjonalnych jednostek polszczyzny stwarza dodatkową sposobność, aby w jego opisie leksykograficznym wskazać na te właściwości, które zawierają się w potencjale semantyczno-konotacyjnym tegoż *proverbium*. Jest bowiem sprawą powszechnie wiadomą, iż zasoby spetryfikowanych czy też kliszowanych jednostek języka wnoszą bardzo istotną wartość źródłowo-materiałową w dziedzinie kulturowo zorientowanych nurtów współczesnego językoznawstwa²¹. Rejestry frazeologiczne, czy też szerzej frazematyczne pochodzenia biblijnego, otwierają tego rodzaju eksploracje na dodatkowe obszary danych kryjących się za określonymi jednostkami językowymi, odsyłającymi jakże często do odmiennych sfer kulturowych, mentalnych czy też realiów świata biblijnego²². Taką też sposobność z całą pewnością stwarza omawiany tu zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi*. Wszak

¹⁸ Por. B. Walczak, *Biblia a język. O warstwie biblijnej w polskiej frazeologii*, „Życie i Myśl” 1985, nr 11–12, s. 34.

¹⁹ Cytat za: <http://biblioteka.kijowski.pl/makuszynski%20kornel/panna.pdf> [dostęp: 28.09.2021].

²⁰ <http://nkjp.uni.lodz.pl/> [dostęp: 26.09.2021].

²¹ Por. A. Pajdzińska, *Przydatność frazeologizmów w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*, red. S. Bąba, K. Skibski, M. Szczyszek, Poznań 2010, s. 87–97.

²² Swego rodzaju prolegomena do tego typu opisu zasobów polskiej frazeologii pochodzenia biblijnego przynosi szkic: S. Kozłara, *Obrazy świata biblijnego utrwalone w polskiej frazeologii (wprowadzenie do opisu)*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole 2007, s. 183–190.

jego realny kontekst kieruje uwagę w stronę konkretnego artefaktu i jego użycia, jakim było dość drastyczne w swym przeznaczeniu narzędzie służące do popędzania zwierząt w postaci kija zakończonego ostrzem, przeciwko któremu opór stawał się daremny. Obiegowy status tej jednostki w obszarach języków starożytnych niewątpliwie rzuca także pośrednio światło na świadectwa kultury materialnej regionu, w którym kształtował się kanon ksiąg biblijnych.

Ku podsumowaniu

Zaprezentowany powyżej szkic, łączący w syntetyczną całość dane na temat genezy, semantyki oraz leksykograficznego statusu zwrotu przysłowiowego *wierzgać przeciw opisowi*, jest zaledwie pretekstową propozycją zmierzającą w stronę wieloaspektowego opisu leksykograficznego tej części zasobu utrwalonych jednostek polszczyzny, które składają się na jej dziedzictwo biblijne. Jak pokazują to zebrane dane na temat omawianego biblizmu, projektu takiego opisu nie sposób zamknąć li tylko w granicach filologicznie postrzeganych form obecności tego typu utwaleń językowych, lecz winien on również uwzględniać szersze konteksty wiedzy biblijnej i kulturowej, odsłaniającej nierzadko wielorakie uwarunkowania genetyczne i formalne poszczególnych jednostek. Inicjatywa opracowania tego rodzaju leksykonu, docelowo mającego formułę otwartej i dającej się aktualizować bazy elektronicznej, staje się więc zadaniem wielodziedzinowym, do którego zaproszeni winni się czuć na równi filolodzy, jak i bibliści.

II

Zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi* – próbny artykuł hasłowy**Forma hasłowa**

- *wierzgać przeciw ościeniowi*

Formy wariantywne

- *wierzgać przeciw ościeniowi próżno*
- *trudno przeciw ościeniowi wierzgać*

Definicja

‘stawić daremny opór; buntować się daremnie przeciw nieuniknionemu; walczyć, przeciwstawiać się siłom wyższym’
kwalifikatory: *przestarzały, książkowy, podniosły*

Formy synonimiczne

- *Głową muru nie przebijesz*
- *przeciw wodzie pływać*
- *bóść się z widłami*
- *walczyć z wiatrakami*
- *kopać się z koniem*

Odpowiedniki obcojęzyczne

czes. *Tvrdot' jest proti ostnu se zpěčovati* (Ouř:144)

ros. *против рожна прать; лезть на рожон* (ВСН: 317–8)

ukr. *проти рожна перти* (СБС:263–264)

Płaszczyzna źródłowa

Literatura starożytna:

a. Eurypides, tragedia *Bachantki* (406 r. p.n.e.): *thýojm' án attó mállon é thymúmenos prós kéntra laktídzojmi thnetós ón theó* (Nie lepiej przyjąć z ofiarą do boga potęgi, /Niż wierzgać, ty – człowieku! przeciw ościeniowi?).

b. Terencjusz, komedia *Phormio* (161 r. p.n.e.): *Nam quae inscitia est adversum stimulum calces* (Jaką głupotą jest, byś wierzgał przeciw ościeniowi) (Dicta: 344).

Płaszczyzna upowszechnienia

Biblia: Dzieje Apostolskie (Dz 26, 14)

a. teksty biblijne:

NTg: *Saúl Saúl, tí me diókeis; sklerón si prós kéntra laktídzein* (A! 26, 14).

Vlg: *Saule, Saule, quid me persequeris? Durum est tibi contra stimulum calcitrare* (AA 26, 14).

BW: *Szawle, Szawle, przecz mię przeszladowiesz? Trudno tobie przeciw óścieniowi wierzgać* (Dz 26, 14).

Bgd: *Saulu! Saulu! Przeczże mię prześladowiesz? Trudno tobie przeciwko óścieniowi wierzgać* (Dz 26, 14).

BT: *Szawle, Szawle, dlaczego mnie prześladowiesz? Trudno ci wierzgać przeciwko óścieniowi* (Dz 26, 14)

Bwar: *Saulu, Saulu, czemu mnie prześladowiesz? Trudno ci przeciw óścieniowi wierzgać* (Dz 26, 14).

NPD: *Szawle! Szawle! Dlaczego mnie prześladowiesz?! Czy nie czujesz się już zmęczony tym ciągłym wierzganiem przeciwko woli Bożej?* (Dz 26, 14).

b. teksty pozabiblijne:

„Widząc wreszcie czarnymi jak główki szpilek oczyma, że przeciwko zrzeszonej przemocy niczego nie zdoła, przestała wierzgać przeciw óścieniowi” (K. Makuszyński, *Panna z mokrą głową*; za: <http://biblioteka.kijowski.pl/makuszynski%20kornel/panna.pdf> [dostęp: 28.09.2021]).

„Czyta się tę poezję jak liryczny dziennik kogoś, kto wie i nie próbuje wierzgać przeciw óścieniowi”, TP 1994/26/14 (za: SFWP: 521).

„Widać taki mamy trend główny, a że darmo przeciw óścieniowi wierzgać, przypomniałem sobie dla Państwa bardzo ładną aferę”, GW 1996/12/01/; <http://nkjp.uni.lodz.pl/> [dostęp: 26.09.2021].

Wybrane źródła poświadczeń leksykograficznych

a. leksykony ogólne: SLin:III:587; Swil: 941; Swar: III:890; SDor: V:1196; SWJP:1226; PSWP:27:121; USJP:2:1333

b. źródła frazeograficzne i paremiograficzne: Ad: 228; Dicta: 344; KPMP: 8-9; NKPP: II:755; SSMR:59; SFWP:521; 914

c. źródła leksykograficzne – specjalistyczne: MSBJP: 132

Opracowania tematyczne

Bąba S., *Wierzgać przeciw ościeniowi*, „Język Polski” LXXIII (1993), s. 390–391;

Brückner A., *Przyczynki do słownictwa polskiego*, Kraków 1903, s. 33, 44;

Koziara S., *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków 2001, wyd. 2, Łask 2009, s. 206–208.

Krasnowolski A., *Przenośnie mowy potocznej. Cz. II. Życie praktyczne i duchowe*, Warszawa 1905, s. 8–9;

Krzyżanowski J., *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. 2, Warszawa 1994, s. 41–45.

Miodek J., *Wierzgać przeciw ościeniowi*, [w:] tegoż, *Odpowiednie dać rzeczy słowo. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1987, s. 151–153.

Komentarz kulturowy

Zwrot *wierzgać przeciw ościeniowi* należy do obiegowych jednostek poświadczonych w wielu językach. Jednostka ta uważana jest za frazeologizm biblijnego pochodzenia, będący dosłownym przytoczeniem fragmentu z *Dziejów Apostolskich* (Dz 26, 14) w opisie sceny nawrócenia św. Pawła (Szawła). W istocie tekst biblijny przyczynił się jedynie do upowszechnienia przysłowiowego zwrotu znanego dobrze w kulturze i literaturze starożytnej. Jednym ze źródeł mogło być jego użycie w tragedii Eurypidesa *Bachantki* (406 r. p.n.e.) lub w dziele komediowym Terencjusza *Phormio* (161 r. p.n.e.). Realny kontekst użycia zwrotu, mający także liczne przedstawienia ikonograficzne, nawiązuje do prostego narzędzia w postaci kija zakończonego ostrzem, zazwyczaj wykonanego z ości ryby, które służyło do popędzania zwierząt pociągowych.

Wykaz skrótów

Przekłady biblijne

- Bgd – *Biblia Święta. To jest Księgi Starego i Nowego Przymierza [...], na polski pilnie i wiernie przetłumaczone*, Gdańsk 1632 (za: <http://www.bibliagdanska.pl/>).
- BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich pod redakcją benedyktynów tynieckich, Poznań 1965–2000.
- BW – *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, [...] na polski język znowu z pilnością przełożone [...]*, Kraków 1599 (*Biblia Wujka*) (za: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/>).
- Bwar – *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, Warszawa 1975.
- NPD – *Dobra Wiadomość o ratunku w Chrystusie. Nowy Testament we współczesnym języku polskim*. Nowy Przekład Dynamiczny, Wydawnictwo NPD, Warszawa 2021.
- NTg – *Novum Testamentum Graece et Latine*, red. E. i E. Nestle, B. i K. Aland, Stuttgart 1984.
- Wlg – *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, przygotował R. Gryson, Stuttgart 1994.

Opracowania leksykograficzne

- Ad – *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, zebrał i opracował S. Adalberg, Warszawa 1889–1894.
- BCH – Николаюк Н., *Библейское слово в нашей речи. Словарь-справочник*, Санкт-Петербург, 1998.
- СБС – А.П. Коваль, *Спочатку було Слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*, Київ 2010.
- Dicta – *Dicta. Zbiór łacińskich sentencji, przysłów, zwrotów, powiedzeń z indeksem osobowym i tematycznym*, zebrał i opracował Cz. Michalunio SJ, Warszawa 2004.
- Кнап – G. Кнапски (Снапиус), *Thesaurus Polono-Latino-Graecus, tzn. Skarbiec polsko-łacińsko-grecki...*, Kraków 1643.
- KPMP – A. Krasnowolski, *Przenośnie mowy potocznej. Cz. II. Życie praktyczne i duchowe*, Warszawa 1905.

- MSB – J. Godyń, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, wydanie 2. Poprawione, uzupełnione i rozszerzone, Kraków–Warszawa 2006.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował zespół redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego*, t. 1–4, Warszawa 1969–1978.
- Ouř – P. Ouředník, *Aniž jest co nového pod sluncem. Slova, rčení a úsloví biblického původu*, Praha 1994.
- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1–50, Poznań 1994–2005.
- SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SFWP – S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Poznań 2002.
- SLin – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów 1854–1860.
- SSMR – H. Markiewicz, A. Romanowski, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Kraków 2005.
- Swar – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- Swil – *Słownik języka polskiego, wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda*, cz. I–II, Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, wyd. II, Warszawa 1999.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa 2003.

Stanisław Koziara

The phrase *wierząć przeciw ościeniowi* – from origin to dictionary

The paper provides a proposal of a monographic description of a selected linguistic unit in the Polish language, namely the phrase *wierząć przeciw ościeniowi*, which so far has been commonly perceived as belonging to the resources of Polish biblisms. The work is divided into two parts. The first section is devoted to a rather peculiar genetic status of the phrase, previous description of the unit, its textual realisations in biblical and general Polish language, as well as the state of native lexicographic records. The second part contains synthetically approached data from the first part in the form of a trial dictionary entry of the phrase *wierząć przeciw ościeniowi*, as the ‘trailer’ of multicontextual lexicon of Polish biblisms, combining the elements of philological, biblical and cultural knowledge into a whole.

Keywords: *the phrase wierząć przeciw ościeniowi, biblical phraseology, translations of the Bible, lexicography*

Słowa kluczowe: *zwrot wierząć przeciw ościeniowi, frazeologia biblijna, przekłady Biblii, leksykografia*